УДК 341.322.5
DOI https://doi.org/10.32782/2521-6473.2025-4.20

О. А. Шевчук, PhD, адвокат,
Голова Правління
Національної асоціації лобістів України,
ORCID: 0000-0002-6930-6214

МІЖНАРОДНИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДОТРИМАННЯМ ЗАБОРОНИ КАТУВАНЬ ТА ІНШИХ ФОРМ ЖОРСТОКОГО, НЕЛЮДСЬКОГО АБО ТАКОГО, ЩО ПРИНИЖУЄ ГІДНІСТЬ, ПОВОДЖЕННЯ

У статті здійснено комплексний науково-правовий аналіз міжнародного контролю за дотриманням заборони катувань та інших форм жорстокого поводження. Розкрито теоретико-правову природу заборони катувань як імперативної норми міжнародного права, визначено її місце у системі міжнародного права прав людини та обґрунтовано її зв'язок із принципами гуманізму, людської гідності та верховенства права.

Особливу увагу приділено характеристиці інституційної системи міжнародного контролю, зокрема діяльності договірних органів Організації Об'єднаних Націй, спеціальних процедур Ради ООН з прав людини та превентивних механізмів. Досліджено форми реалізації контрольних повноважень, включаючи розгляд періодичних доповідей, індивідуальних повідомлень, інспекційні візити та інші превентивні заходи, а також визначено юридичну природу рішень і рекомендацій міжнародних органів.

Обґрунтовано наявність системних проблем у функціонуванні міжнародного механізму контролю, зокрема обмежену обов'язковість рішень, фрагментарність інституційної взаємодії та складність доступу до місць несвободи в умовах збройних конфліктів. Запропоновано напрями вдосконалення механізму міжнародного контролю, що передбачають посилення координації, розвиток превентивних інструментів та підвищення ефективності імплементації міжнародних стандартів у національні правові системи.

Ключові слова: *заборона катувань, міжнародний контроль, права людини, жорстоке поводження, нелюдське поводження, гідність людини, міжнародне право, договірні органи, превентивні механізми, імперативні норми, Організація Об'єднаних Націй, спеціальні процедури.*

O. A. Shevchuk. International monitoring of compliance with the prohibition of torture and other forms of cruel, inhuman or degrading treatment

The article provides a comprehensive legal analysis of international control over compliance with the prohibition of torture and other forms of cruel treatment. The theoretical and legal nature of the prohibition of torture as a peremptory norm of international law is revealed, its place within the system of international human rights law is determined, and its relationship with the principles of humanism, human dignity, and the rule of law is substantiated.

Particular attention is paid to the institutional framework of international control, including the activities of the United Nations treaty bodies, special procedures of the UN Human Rights Council, and preventive mechanisms. The forms of control are examined, such as the consideration of periodic reports, individual communications, inspection visits, and other preventive measures. The legal nature of the decisions and recommendations of international bodies is also analyzed.

The study identifies systemic challenges in the functioning of the international control mechanism, including the limited binding force of decisions, fragmentation of institutional interaction, and restricted access to places of detention in situations of armed conflict. The article proposes directions for improving the international control mechanism, including strengthening coordination, enhancing preventive tools, and improving the implementation of international standards into national legal systems.

Key words: *prohibition of torture, international control, human rights, cruel treatment, inhuman treatment, human dignity, international law, treaty bodies, preventive mechanisms, peremptory norms, United Nations, special procedures.*

Постановка проблеми. Заборона катувань є однією з основоположних гарантій прав людини, яка має імперативний характер та не допускає жодних винятків. Водночас практика свідчить про наявність численних випадків її порушення, що зумовлює необхідність ефективного міжнародного контролю. Існуючі механізми контролю не завжди забезпечують належний рівень реагування на порушення та їх попередження. Особливої складності набуває реалізація таких механізмів в умовах збройних конфліктів і надзвичайних ситуацій. У зв'язку з цим актуалізується потреба у вдосконаленні міжнародного контролю за дотриманням заборони катувань.

Метою статті є комплексне дослідження теоретико-правових засад та інституційного механізму міжнародного контролю за дотриманням заборони катувань, а також визначення проблем його реалізації та напрямів вдосконалення.

© О. А. Шевчук, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання заборони катувань та інших форм жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження розглядалися у роботах В. Буткевича, В. Гацелюка, С. Добрянського, А. Замули, О. Орлової, О. Панкевича, П. Пушкаря, М. Хавронюка, А. Червяцової, Т. Фулей, Д. Ягунова та інших учених, які досліджували міжнародно-правові стандарти, механізми їх імплементації у національні правові системи, а також практику міжнародних судових і контрольних органів. Водночас, попри наявність значного наукового доробку, проблематика міжнародного контролю за дотриманням заборони катувань як цілісної, структурно узгодженої системи, що охоплює договірні та позадоговірні механізми, превентивні інструменти та процедури реагування, залишається недостатньо комплексно дослідженою, що обумовлює необхідність подальшого наукового аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Міжнародно-правова заборона катувань належить до тих фундаментальних гарантій, які визначають межі допустимого владного впливу на людину та водночас характеризують реальний рівень правової державності. Її абсолютність означає не лише формальну відсутність винятків, а й неможливість виправдання катувань посиланням на державну безпеку, воєнний стан, надзвичайну ситуацію, боротьбу зі злочинністю або виконання наказу. Саме тому заборона катувань виходить за межі звичайного договірного зобов'язання держави і набуває значення імперативного стандарту, що безпосередньо пов'язаний із повагою до людської гідності, фізичної та психічної недоторканності особи.

Водночас практична реалізація цієї заборони залишається складною проблемою сучасного міжнародного права. Формальне закріплення відповідних положень у міжнародних договорах і національному законодавстві саме по собі не гарантує їх належного виконання. Катування та інші форми жорстокого поводження часто виникають у сферах, де особа перебуває під фактичним контролем держави, зокрема під час затримання, досудового розслідування, тримання під вартою, виконання покарань, перебування у місцях несвободи або в умовах збройного конфлікту. У таких ситуаціях особа є особливо вразливою, а тому потребує не декларативного, а дієвого міжнародного і національного механізму захисту.

Еволюція заборони катувань у міжнародному праві свідчить про її послідовне трансформування з етико-правового принципу у норму імперативного характеру (jus cogens), що має універсальне значення і не допускає жодних відступів. Такий статус означає, що відповідна заборона є обов'язковою для всіх держав незалежно від їх участі у конкретних міжнародних договорах і не може бути змінена шляхом укладення міжнародних угод. У сучасній доктрині міжнародного права наголошується, що саме заборона катувань поряд із забороною геноциду, рабства та агресії формує ядро імперативних норм, які визначають фундаментальні засади міжнародного правопорядку [1].

Перші універсальні передумови закріплення цієї заборони були сформульовані у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року встановлено, що ніхто не може бути підданий катуванню або жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [2]. Хоча цей акт має рекомендаційний характер, його значення полягає у формуванні загальновизнаного стандарту, який став основою подальшої кодифікації відповідних норм у міжнародному праві. Саме з цього моменту заборона катувань починає розглядатися не як внутрішньодержавна справа, а як предмет міжнародно-правового регулювання та контролю.

Подальший розвиток ця норма отримала у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, де було закріплено абсолютну заборону катувань без можливості відступу навіть у випадках війни чи іншої надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації [3]. Особливість цього положення полягає у тому, що воно входить до переліку норм, від яких не допускається дерогація. У практиці Європейського суду з прав людини ця норма набула розширеного тлумачення, відповідно до якого держава не лише повинна утримуватися від застосування катувань, а й зобов'язана забезпечити ефективні механізми їх запобігання, розслідування та покарання винних[4, с. 159].

Вирішальним етапом інституціоналізації міжнародно-правової заборони катувань стало прийняття Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року, яка закріпила комплексну модель правового регулювання у цій сфері [5]. У зазначеному акті вперше на універсальному рівні було сформульовано визначення катування, визначено обсяг позитивних зобов'язань держав, а також встановлено механізми міжнародного контролю за їх виконанням. Конвенція зобов'язує держави криміналізувати катування у національному законодавстві, вживати ефективних заходів для його запобігання, забезпечувати невідворотність покарання, а також не допускати видачі або повернення осіб до держав, де існує ризик застосування катувань.

Суттєвого значення для формування цілісної системи міжнародних стандартів у цій сфері набув також Кодекс поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку від 17 грудня 1979 року, який закріплює обов'язок утримуватися від катувань та інших форм жорстокого поводження у діяльності правоохоронних органів [6]. У сукупності зазначені акти сформували нормативний комплекс, який визначає не лише заборонний характер відповідної норми, а й позитивні обов'язки держав щодо її реалізації.

Треба зазначити, що у сучасній доктрині міжнародного права заборона катувань розглядається як невід'ємний елемент системи міжнародного права прав людини, що безпосередньо пов'язаний із базовими

принципами гуманізму, поваги до людської гідності та верховенства права. Як слушно зазначають А. Мота, Р. Гринько та М. Король відмежування катувань від інших форм жорстокого поводження здійснюється з метою підкреслення особливої тяжкості умисних дій, які спричиняють значні фізичні або психічні страждання [7]. Таким чином, заборона катувань виступає не лише юридичною нормою, а й етичною основою функціонування правової держави.

Особливого значення набуває співвідношення заборони катувань із принципом людської гідності, який закріплений як у міжнародному, так і в національному праві. Зокрема, Конституція України[8] у ст. 28 прямо встановлює, що ніхто не може бути підданий катуванню чи іншому жорстокому поводженню. Така норма відображає імперативний характер відповідної заборони та підтверджує її універсальність незалежно від правового режиму.

Понятійно-категоріальний аналіз свідчить, що термін «катування» має чітке нормативне визначення, закріплене у ст. 1 Конвенції 1984 року, де під ним розуміється умисне заподіяння сильного фізичного або психічного болю з певною метою, зокрема отримання інформації або покарання. Водночас поняття «жорстоке», «нелюдське» або «таке, що принижує гідність, поводження» не мають єдиного універсального визначення, що створює складнощі у правозастосовній практиці. Практика Європейського суду з прав людини відіграє ключову роль у тлумаченні цих категорій. Зокрема, у справі *Ireland v. the United Kingdom* суд сформулював критерії відмежування різних форм забороненого поводження, визначивши, що ступінь інтенсивності страждань є визначальним фактором для кваліфікації відповідних дій. Водночас у доктрині наголошується, що у випадках, коли чітке розмежування є ускладненим, доцільно застосовувати ширше поняття жорстокого або нелюдського поводження [9].

У зазначеному контексті особливого значення набуває функціонування механізму міжнародного контролю за дотриманням заборони катувань, який покликаний забезпечити не лише декларативне закріплення відповідних стандартів, а й їх практичну реалізацію. Інституційна система міжнародного контролю у сфері запобігання катуванням має комплексний і багаторівневий характер, що функціонує у межах універсальної системи Організації Об'єднаних Націй. Центральне місце у цій системі займає Комітет проти катувань, створений відповідно до ст. 17 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [5]. Зазначений орган наділений повноваженнями щодо здійснення моніторингу виконання державами-учасницями своїх міжнародних зобов'язань, зокрема шляхом розгляду періодичних доповідей, індивідуальних повідомлень, а також проведення конфіденційних розслідувань у випадках систематичного застосування катувань. Суттєвим елементом превентивного механізму є діяльність Підкомітету з недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, створеного відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань від 18 грудня 2002 року [10]. На відміну від Комітету проти катувань, який здійснює переважно контрольну та квазі-судову функцію, Підкомітет має превентивний мандат, що полягає у здійсненні регулярних візитів до місць несвободи з метою оцінки умов утримання осіб та надання рекомендацій щодо запобігання катуванням. Його діяльність ґрунтується на принципах конфіденційності, співпраці з державами та сприяння створенню національних превентивних механізмів.

Поряд із договірними органами, що функціонують на підставі міжнародних конвенцій і здійснюють контроль за виконанням державами відповідних зобов'язань, важливу роль у системі міжнародного контролю відіграють інші інституційні механізми, зокрема спеціальні процедури Ради ООН з прав людини. До них належить Спеціальний доповідач з питань катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, мандат якого передбачає здійснення моніторингу ситуації у державах, підготовку тематичних і країнових доповідей, а також реагування на індивідуальні повідомлення про можливі порушення [11]. На відміну від договірних органів, діяльність яких має договірно-правову основу і пов'язана з виконанням конкретних міжнародних зобов'язань, спеціальні процедури характеризуються більш гнучким інституційним форматом та спрямовані на оперативне реагування на актуальні виклики у сфері прав людини. Такий підхід дозволяє доповнювати формалізовані механізми контролю інструментами швидкого реагування та аналітичного впливу на держави.

Форми міжнародного контролю за дотриманням заборони катувань є різноманітними та включають розгляд періодичних доповідей держав, процедури індивідуальних скарг, проведення інспекційних візитів, а також здійснення превентивних заходів. Періодичні доповіді дозволяють оцінити рівень імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство та практику, тоді як індивідуальні повідомлення забезпечують захист конкретних осіб у випадках порушення їхніх прав. Інспекційні візити, що здійснюються Підкомітетом, мають особливе значення, оскільки дозволяють безпосередньо оцінити умови утримання осіб у місцях несвободи та виявити системні проблеми.

Юридична природа рішень і рекомендацій міжнародних контрольних органів характеризується їх квазі-обов'язковим характером. Формально такі акти не мають прямої юридичної сили, однак у силу міжнародно-правових зобов'язань держав та принципу добросовісного виконання договорів вони підлягають належному врахуванню і виконанню. У науковій літературі підкреслюється, що ефективність міжнародного контролю значною мірою залежить від політичної волі держав, рівня їх правової культури та інституційної спроможності забезпечити виконання відповідних рекомендацій [12, с. 182].

Важливою складовою механізму контролю є взаємодія міжнародних і національних інституцій. Факультативний протокол до Конвенції передбачає створення національних превентивних механізмів, які функціонують на постійній основі та здійснюють моніторинг місць несвободи на внутрішньодержавному рівні [10]. Така модель забезпечує поєднання міжнародного та національного контролю і сприяє підвищенню ефективності запобігання катуванням.

Попри сформованість інституційної системи міжнародного контролю у сфері запобігання катуванням, її функціонування супроводжується низкою системних недоліків, що знижують ефективність відповідних механізмів у практичній площині.

По-перше, однією з ключових проблем є обмежений характер обов'язковості рішень і рекомендацій міжнародних контрольних органів. Незважаючи на те, що держави беруть на себе міжнародно-правові зобов'язання щодо дотримання заборони катувань відповідно до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року [5], акти Комітету проти катувань або Підкомітету з недопущення катувань переважно мають рекомендаційний характер і не супроводжуються ефективними механізмами примусу до їх виконання. Унаслідок цього виконання таких рішень значною мірою залежить від політичної волі держав, що зумовлює нерівномірність імплементації міжнародних стандартів. Подолання цієї проблеми потребує посилення процедур моніторингу виконання рекомендацій, розвитку механізмів періодичної оцінки їх реалізації, а також інтеграції міжнародних стандартів у внутрішньодержавні системи юридичної відповідальності.

По-друге, суттєвим недоліком є фрагментарність і недостатня узгодженість елементів міжнародного контролю. Договірні органи, спеціальні процедури Ради ООН з прав людини та превентивні механізми функціонують у різних правових і процедурних площинах, що призводить до дублювання повноважень, розпорошення інформації та відсутності єдиного координаційного центру. Це знижує ефективність реагування на порушення і ускладнює формування цілісної картини стану дотримання заборони катувань у конкретних державах. У зв'язку з цим доцільним, на нашу думку, є посилення інституційної координації між відповідними органами, уніфікація підходів до оцінювання ситуації, а також створення інтегрованих інформаційних платформ для обміну даними між міжнародними і національними суб'єктами контролю.

По-третє, значною проблемою виступає обмежений доступ міжнародних органів до місць потенційного порушення прав людини, особливо в умовах збройних конфліктів, тимчасової окупації або надзвичайного стану. У таких ситуаціях держави можуть обмежувати проведення візитів або не забезпечувати належного рівня співпраці, що фактично унеможливлює здійснення превентивного контролю. Хоча Факультативний протокол до Конвенції проти катувань від 18 грудня 2002 року передбачає систему регулярних візитів до місць несвободи [10], їх ефективність залежить від фактичного доступу до відповідних об'єктів. Вирішення цієї проблеми, як нам здається, можливе шляхом посилення міжнародних гарантій доступу до місць несвободи, розширення мандатів контрольних органів, а також активнішого залучення міжнародних гуманітарних інституцій і національних превентивних механізмів.

Отже, сучасний механізм міжнародного контролю за дотриманням заборони катувань, попри його нормативну розвиненість, залишається частково обмеженим у своїй ефективності. Подолання зазначених недоліків потребує не лише вдосконалення правового регулювання, а й підвищення рівня інституційної взаємодії, посилення обов'язковості міжнародних стандартів та забезпечення реального доступу до об'єктів контролю. Лише за таких умов міжнародна система запобігання катуванням зможе виконувати свою превентивну та гарантійну функцію у повному обсязі.

Висновок. Заборона катувань у сучасному міжнародному праві виступає не лише нормативною вимогою, а й критерієм правової зрілості держави та ефективності її інституцій. Саме у сфері поводження з особою, яка перебуває під контролем публічної влади, найбільш чітко проявляється реальний рівень гарантування прав людини, що зумовлює підвищені вимоги до механізмів міжнародного нагляду та їх практичної дієвості. Сучасні виклики, пов'язані з трансформацією безпекового середовища, збройними конфліктами та кризовими явищами, актуалізують необхідність переосмислення ролі міжнародного контролю як інструменту не лише фіксації порушень, а й їх упередження. У цьому контексті ключового значення набуває здатність міжнародної системи забезпечувати превентивний вплив, формувати належні стандарти поведінки держав та стимулювати їх до дотримання зобов'язань на рівні реальної практики.

Таким чином, подальший розвиток механізму міжнародного контролю має бути спрямований на посилення його впливу через поглиблення взаємодії з національними правовими системами, підвищення інституційної узгодженості та утвердження стандартів, які унеможливлюють толерування катувань у будь-яких формах. Саме за таких умов заборона катувань набуває не декларативного, а реального змісту як невід'ємної гарантії людської гідності.

Список використаних джерел:

1. Віденська конвенція про право міжнародних договорів: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 23 травня 1969 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_118

2. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_015

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004

4. Ягунов Д. В. Заборона катувань: практика Європейського суду з прав людини, стандарти та практика Європейського комітету з питань запобігання катуванням / зі вступним словом М. Гнатовського, А. Костіна, Р. Хаверкамп, Д. Ягунова. Тюбінген; Одеса : Фенікс, 2023. 604 с.

5. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1984 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_085

6. Кодекс поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку: Міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 17 грудня 1979 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_282

7. Гринько Р., Король М., Мота А. Реалізація принципу заборони катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання в діяльності Державної прикордонної служби України // Law&Border / Закон і кордон. 2024. № 2(4). С. 4–31.

8. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 року // *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр

9. Ireland v. the United Kingdom: Judgment of the European Court of Human Rights, Application no. 5310/71, 18 January 1978. URL: https://hudoc.echr.coe.int

10. Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: Міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 18 грудня 2002 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_f48

11. Резолюція Комісії ООН з прав людини 1985/33 про призначення Спеціального доповідача з питань катувань: Міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 13 березня 1985 року. URL: https://undocs.org

12. Замула А. Ю. Міжнародно-правова заборона катування як фактор впливу на ефективність боротьби з тероризмом : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2017. 285 с.

Дата надходження статті: 21.11.2025
Дата прийняття статті: 10.12.2025
Опубліковано: 30.12.2025